

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Β. ΚΡΙΤΖΑΣ

Κρητωνυμικά

Στη μνήμη των Henri Van Effenterre και Ronald F. Willetts

Μεταξύ των ενεπίγραφων ευρημάτων από την ανασκαφή της Αρχαιολογικής Εταιρείας στο ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου (Κεντρική Κρήτη), των οποίων ετοιμάζω από χρόνια την οριστική δημοσίευση χάρις στην γενναιόδωρη παραχώρηση της φίλης ανασκαφέως Δρος Αγγελικής Λεμπέση,* περιλαμβάνεται και μία τετράγωνη λεπτή πλακοειδής βάση χαλκού ανδρικού ειδωλίου (κούρου), σήμερα στο Μουσείο Ηρακλείου (αρ. ευρ. 4105). Με τη βάση είναι σύμφυτοι οι πόδες της μορφής, που πατούν σε τετράγωνη μικρότερη πλίνθο, κατά τι υπερυψωμένη από την υπόλοιπη επιφάνεια της βάσης. Λείπει μικρό τμήμα της πρόσθιας αριστερής γωνίας. Διαστάσεις: μήκ. 0,047 μ., πλ. πρόσθιας πλευράς 0,047 μ. και οπίσθιας 0,045 μ., πάχ. ± 0,025 μ. Εικ. 1, 2 (σχέδιο της επιγραφής).

Η επιγραφή, που έγινε μετά τη χύτευση στο περιχέλωμα της άνω πλευράς της βάσης, έχει χαραχθεί επί τα λαιά και καταλαμβάνει τις τρεις πλευρές του τετραγώνου, την πρόσθια ως προς τη θέση των πελμάτων, την αριστερή και την οπίσθια. Οι ευθύγραμμες κεραίες των γραμμάτων έχουν χαραχθεί με ένα βραχύτερο και ένα μακρύτερο λεπτό κοπέα, ενώ τα κυκλωτήρια γράμματα έχουν κτυπηθεί με διαδοχικά μικρά κτυπήματα του κοπιδιού και γι' αυτό είναι ανίσου μεγέθους. Ύψος γραμμάτων 0,004 μ. (το μικρότερο Ο) έως 0,01 μ. (το μεγαλύτερο Ο), τα υπόλοιπα ± 0,008 μ. Η μορφή των γραμμάτων επιτρέπει μια χρονολόγηση στα τέλη του 6ου – αρχές του 5ου αι. π.Χ., χρονολογία που είναι συμβατή και με τον τύπο του ειδωλίου, που κατά την ανασκαφέα εντάσσεται τεχνοτροπικά στον αυστηρό ρυθμό και ανήκει πιθανώς στο α' τέταρτο του 5ου αι.¹

Το κείμενο της επιγραφής σε μεγαλογράμματη μεταγραφή διαβάζεται ως εξής:

← ΕΠΑΝΟΡΕΘΗΚΕΟΤΟΦΡΟΤΟ

Το Π έχει μηνοειδή μορφή [Π]. Το Η είναι κλειστού τύπου (Η). Το Θ έχει σταυροειδείς κεραίες (Θ). Οι δύο πρώτες λέξεις μπορεί να μεταγραφούν με ασφάλεια, ενώ για τη συνέχεια διατηρείται προς το παρόν η μεγαλογράμματη μεταγραφή:

← Ἐπάνορ ἔθηκε ΟΤΟΦΡΟΤΟ

*Ευχαριστώ την αγαπητή ανασκαφέα Δρα Α. Λεμπέση για τη χρήσιμη ανταλλαγή απόψεων που έχομε, τους φίλους Καθηγητές L. Dubois, S. Minon και Α. Χανιώτη, για τις εποικοδομητικές συζητήσεις σε θέματα κρητικής διαλεκτολογίας και αρχαιολογίας, καθώς και τους αγαπητούς Συναδέλφους Δρα Α. Ματθαίου και Γ. Παπαδόπουλο για χρήσιμες κριτικές παρατηρήσεις και την εκδοτική επιμέλεια του κειμένου.

1. Βλ. Λεμπέση 2002, 143-144.

Το όνομα του αναθέτη, *Ἐπάνωρ*, αρχαϊκός τύπος του *Ἐπανδρος*, ήταν μέχρι τώρα αμάρτυρο, σε αντίθεση με το *Ἐπανδρος* που είναι αρκετά σύνηθες.² Κάποια δυσκολία παρουσιάζει ο τύπος του πατρωνύμου. Η ανάγνωση ΟΤΟΦΡΟΤΟ είναι ασφαλής, θεωρώ όμως απίθανο να πρόκειται για την γενική ενός υποθετικού ονόματος *ΟΤΟΒΡΟΤΟΣ (με οποιαδήποτε ορθογραφία), όπως είχε αρχικά προταθεί.³ Η διαπίστωση ότι, σε αντίθεση με τον γενικό κανόνα, στην Κρήτη αρκετά κύρια ανδρικά ονόματα, ιδίως αναθετών, αναγράφονται ενάρθρως,⁴ οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πιθανότατα έχουμε και εδώ έναρθηρη γενική του πατρωνύμου *Βρωτός*.

Προτείνω λοιπόν την ανάγνωση:

← Ἐπάνωρ ἔθηκε ὁ τῶ Φρότῶ.

Η παρουσία δύο άρθρων σε ανάλογες επιγραφές Κρητών μισθοφόρων από την Άβυδο (βλ. αμέσως κατωτέρω) υπήρξε λόγος να κριθούν ως απαράδεκτες οι σχετικές αναγνώσεις. Πιστεύω όμως ότι η ανάγνωση μπορεί να δικαιολογηθεί αν το πρώτο άρθρο θεωρηθεί ότι έχει χαρακτήρα αναφορικής αντωνυμίας.

Ένα ακριβές παράλληλο της ίδιας έκφρασης, όχι όμως σε συσχετισμό με κύριον όνομα και πατρωνυμικό, έχουμε στην επιγραφή των Νόμων της Γόρτυνος (*IC IV*, 72, στήλη XI, στ. 16-17): ὁ δὲ μνάμῶν ὁ τῶ κσειῖῶ ἀποδοτό κλπ. Αντίθετα, ένα πιθανό ανάλογο παράδειγμα κλασικής εποχής, που προκάλεσε επίσης τον προβληματισμό των ειδικών, υπάρχει σε πρώιμο χάραγμα Κρητών μισθοφόρων στο Μεμνόνειον της Αβύδου στην Αίγυπτο.⁵ Στον στ. 1 τα παλαιά απόγραφα παραδίδουν τη γραφή ΠΕΡΙΑΝΔΡΙΔΑΣΟΤΟΣΥΛΟ, για την οποία είχε προταθεί από τον Sayce η ανάγνωση Περιανδρίδας ὁ τῶ Ὑλῶ (“Periandridas the son of Hyllos”).⁶ Η πρόταση κρίθηκε απαράδεκτη ακριβώς λόγω της παρουσίας δύο άρθρων, την οποία και ο ίδιος ο Sayce (ό.π.) είχε θεωρήσει ως “puzzling”. Οι Perdrizet – Lefebvre 1919, αρ. 446 πρότειναν την ανάγνωση Περιανδρίδας ὁ Τοσύλο. Για το αμάρτυρο πατρωνυμικό εξέφρασαν με επιφύλαξη την υπόθεση μιας πιθανής σχέσης με το θρακικό φύλο των

2. Ένας Κρης *Ἐπανδρος* απαντά σε επιγραφή της Μιλήτου του 223/2 π.Χ. Βλ. *LGPN I*, σ. 153. Για τα πολλά ονόματα με β' συνθετικό *-ήνωρ* / *-άνωρ* (<άνηρ) βλ. Bechtel, *HP*, 53-54.

3. Βλ. Λεμπέση, *ΠΑΕ*, 1985, σ. 276-77 και σημ. 34: σύνθετο όνομα *Ἰτόβρωτος*, ανάγνωση που αναθεωρήθηκε στην οριστική δημοσίευση του ειδώλιου. Για λοιπές αναφορές στο εύρημα βλ. Λεμπέση, *ΠΑΕ*, 1974, 227, πίν. 168 β (μόνο το ειδώλιο) και *ΠΑΕ*, 1985, σ. 276-77, σημ. 31-35, πίν. 133 β (η ενεπίγραφη βάση) και 134α (η βάση με συγκολλημένο το ειδώλιο). Πρβλ. *Bull. Épig.* 1992, 139 (δίνει τη μεγαλογράμματη μεταγραφή ΟΤΟΦΡΟΤΟ με την παρατήρηση “*dédicace très difficile*”). Λεμπέση 2002, σ. 26, αρ. 39, πίν. 34-35, σχεδιαστική αποκατάσταση εικ. 166 (το πατρώνυμο μεταγράφεται ὁ τοῦ Βροτοῦ) και σχόλια σ. 143.

4. Βλ. π.χ. ὁ Πίληξ (=ὁ Φίληξ) σε ειδώλιο από την Ακρόπολη της Γόρτυνος, *LSAG*², 468, αρ. 2α. Bile 1988, σ. 34, αρ. 14. Ὁ Πρίφος (=ὁ Φρίφος) σε χαλκή μίτρα της Συλλογῆς Γιαμαλάκη αρ. ευρ. 568 (τώρα στο Μουσείο Ηρακλείου), Bile 1988, σ. 36, αρ. 25. Ὁ Κάρανος σε χαλκή μίτρα από το Αφρατί που κατάσχεσε η Αστυνομία (τώρα στο Μουσείο Ηρακλείου, αρ. ευρ. X 2672), Bile 1988, σ. 36, αρ. 26. Για την ορθή ανάγνωση της τελευταίας, καθώς και των λοιπών ονομάτων ως ενάρθρων βλ. Κριτζάς 2014, 55-64. Υπενθυμίζω ότι η κρητική διάλεκτος είναι ψιλωτική.

5. Βλ. Perdrizet – Lefebvre 1919, αρ.446. Πρβλ. λεπτομερή σχολιασμό από τον Masson, *OGS I*, 63-69.

6. Βλ. Sayce 1888, 379, αρ. 3 και πανομοιότυπο σχέδιο στον χωρίς αριθμό πίνακα πριν την πρώτη σελίδα του άρθρου. Πανομοιότυπα των παλαιών απογράφων αναπαράγει και ο Masson, *OGS I*, σ. 64, εικ 1.

Τουσσύλων. Ο Masson αντίθετα πρότεινε την ανάγνωση Περιανδρίδα<ς> Σοτοσύλο (= Σωτοσύλω), με απλογραφία του πρώτου Σ.⁷ Το αμάρτυρο αλλά ομαλού σχηματισμού όνομα αυτό (πρβλ. την αντιστροφή των ανάλογων συνθετικών στο όνομα *Συλοσών*) έγινε αποδεκτό και περιλήφθηκε στο *LGPN I*, σ. 428. Αν όμως η ανάγνωση που προτείνουμε για την επιγραφή της Σύμης είναι ορθή, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως πιθανή εναλλακτική ανάγνωση του χαραγματος του Μεμνονείου Περιανδρίδας ὁ τῶ Σύλω. Το κύριον όνομα *Σῶλος* (<σῶλον) και αρκετά σύνθετα και παράγωγά του είναι μαρτυρημένα στην Κρήτη.⁸ Η ανάγνωση αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι και στον στ. 1 του υπ' αρ. 5 χαραγματος από την ίδια θέση, που κατά τον Sayce έγινε επίσης από Κρήτες (πανομοιότυπο σχέδιο με αρ. 5 στον ίδιο πίνακα, αλλά στο κείμενο [σ. 379] αναφέρεται ως αρ. 4), υπάρχει ανάλογη έκφραση: Μνασίμορτος ὁ τῶ ΓΕΡΟ[-, που ο Sayce (σ. 379) συμπληρώνει ως γέρο[ντος, θεωρώντας το προσηγορικό ("Mnasimortos the son of the old man"). Ο Masson δέχεται ως πιθανή την κρητική προέλευση του ονόματος, αλλά για το πατρώνυμο, για το οποίο παραθέτει την μεταγραφή ΟΤΟΓΕΡΟ/////, σημειώνει ότι παραμένει «σκοτεινό».⁹ Όμως το κύριον όνομα *Γέρων* μαρτυρείται στην Κρήτη με δύο παραδείγματα ελληνιστικών χρόνων από την Γόρτυνα και επομένως θα ήταν και εδώ δυνατή η συμπλήρωση ενός έναρθρου πατρωνύμου: Μνασίμορτος ὁ τῶ Γέρο[ντος, αυξάνοντας έτσι τον αριθμό των σχετικών παραδειγμάτων πατρωνυμικών σε έναρθρη γενική πτώση.¹⁰

Το όνομα *Βρωτός*, καθώς και άλλα της ίδιας οικογένειας όπως *Βρωτύλος*, *Βρωτώ*, απαντούν σε κρητικές επιγραφές.¹¹ Η γραφή του Β με F (δίγαμμα) είναι αξιοσημείωτη. Φαίνεται ότι η προφορά και των δύο κατέληξε να είναι σχεδόν όμοια, αντιστοιχώντας προς τον φθόγγο /w/ ή /v/, και γι' αυτό ήδη από τον 5ο – 4ο αι. π.Χ. στην Γόρτυνα και από τον 3ο σε άλλες περιοχές της Κρήτης η γραφή με Β ενίοτε αντικαθιστά τη γραφή με F (όπως π.χ. στις λέξεις *βεκάτερος*, *Βοίνωψ*, *Βολοέντιος*, *υπόβοικος* κλπ.) και συχνά οι δύο γραφές εναλλάσσονται σε λέξεις όπως *Βίδα* / *Φίδα* ("Ίδα), *διαΦειπάμενος* / *διαβειπάμενος*, σε σύνθετα με πρώτο συνθετικό *Βαναξ-* / *Φαναξ-* κλπ.¹² Στην περίπτωση μας όμως, αν η ανάγνωση είναι σωστή, έχουμε τη γραφή του Β με F, που σύμφωνα με τη γνώμη ορισμένων γλωσσολόγων δεν φαίνεται να είναι μεμονωμένη στην Κρήτη. Σε άλλες περιοχές ανάλογα παραδείγματα είναι επίσης σπάνια αλλά ασφαλή, όπως π.χ. ο τύπος *άμοιFάν* (*άμοιβάν*, *-ήν*) σε αναθηματική

7. Masson, *OGS* 1, 66.

8. Βλ. αναλυτική μελέτη από τον Masson, *OGS* 1, 69-73.

9. Masson (*OGS* 1, 44 και σημ. 6. Το συγκεκριμένο χάραγμα δεν έχει περιληφθεί στο βιβλίο των Perdrizet – Lefebvre 1919.

10. Για τα παραδείγματα της Γόρτυνος βλ. *LGPN I*, σ. 107. Ανάλογη συμπλήρωση και στο *Sammelbuch* 1, 1044, την οποία θεωρεί αδύνατη ο Masson, *OGS* 1, 44, σημ. 6. Φυσικά δεν μπορεί να αποκλειστεί και η συμπλήρωση κάποιου παράγωγου, του τύπου Γερο[ντίδα. Παραδείγματα παρόμοιων εκφράσεων υπάρχουν βεβαίως και σε φιλολογικά κείμενα. Βλ. ενδεικτικά Ευριπ., *Ελένη*, 470: Έλένη ή τοῦ Διός. Θουκυδ., 8,68.4: Θηραμένης ὁ τοῦ Ἄγωνος. Πρβλ. *LSJ*⁹, s.v. ὁ, ἡ, τό, Β Π 1, σ. 1195 (elliptic expressions).

11. Για το *Βρωτός* βλ. Bile 1988, σ. 54, αρ. 51 (Γόρτυνα, 1ος αι. π.Χ. – 1ος αι. μ.Χ.). Για τα λοιπά βλ. *LGPN I*, σ. 105. Για την κατηγορία αυτή των κρητικών ονομάτων βλ. Masson, *OGS* 1, 43 και 47-48 και αποδοχή των προτάσεων του από τον Robert 1963, σ. 553, σημ. 1. Πρβλ. Λεμπέση, *ΠΑΕ*, 1985, σ. 277 και σημ. 34.

12. Βλ. Bile 1988, 113-119, ειδικά 118.

επιγραφή πάνω σε πήλινο πύνακα από τα Πεντεσκούφια της Κορίνθου του 510-500 π.Χ. και *HeFότας* (<ήβη) σε επιγραφή του 4ου αι. π.Χ. στην παμφυλιακή διάλεκτο.¹³ Ιδιαίτερα ενδιαφέρον για την περίπτωσή μας λόγω της ακολουθίας F και P είναι επίσης το γυναικείο όνομα *Fρίθισα* σε αναθηματική επιγραφή των αρχών του 6ου αι. π.Χ. σε πήλινο πύνακα από το ιερό της Ορθίας στη Σπάρτη, το οποίο ο Bourguet συνέδεσε με το επίθετο *βριθύς* (= βαρύς, φορτωμένος, σημαντικός).¹⁴ Ανάλογη περίπτωση είναι πιθανότατα ο τύπος του ρήματος *βόληται* στο ψήφισμα του ποινικαστά Σπενσίθιου (*SEG* 27, 631 B, στ. 8), όπου το πρώτο σύμβολο, με την μεσαία κεραία να νεύει προς τα κάτω, έχει ερμηνευθεί είτε ως B είτε ως F του οποίου παρέλειψαν να χαράξουν την πάνω κεραία και το οποίο χαράχτηκε αντί του B. Σχεδόν όλοι οι μελετητές είχαν εκφράσει κάποια επιφύλαξη για την ανάγνωση αυτή (*F/βόληται*, αττ. *βούληται*), παρόλον ότι δεν είναι ασύμβατη με το γενικότερο νόημα του κειμένου, εξ αιτίας της μοναδικότητας του πρώτου συμβόλου.¹⁵ Άλλοι όμως δέχτηκαν την ανάγνωση *Fόληται* = *βόληται*, την οποία πρόσφατα υπερασπίστηκε συστηματικότερα ο G. Genevois επικαλούμενος και άλλα πιθανά παραδείγματα.¹⁶ Ίδια γραφή διαπιστώνει και στον στ. B 14 της ίδιας επιγραφής: ρηματικός τύπος του μέλλοντος *συνFαλει* (=συνβαλει). Ένα άλλο παράδειγμα απαντά στον γνωστό νόμο για τους *άλλοπολιάτας* από τη Λύττο, των αρχών του 5ου αι. π.Χ., A, στ. 6: *ἐ]φFωλᾶς | Fαδᾶς*, για το οποίο ο Genevois (σ. 700-701) ακολουθώντας τον Chadwick προτείνει την ανάγνωση *ἐφ* (= *ἐξ*) *Fωλᾶς* (= *βωλᾶς*) με την έννοια «δόγμα βουλῆς».¹⁷ Στα ανωτέρω έρχεται να προστεθεί και το παράδειγμα του Βρώτου από το ιερό της Σύμης, όπου είναι βεβαιωμένη η προσέλευση αναθετών τόσο από την Λύττο, τόπο ανεύρεσης της επιγραφής για τους *άλλοπολιάτας*, όσο και από το Αφρατί (Δατάλα?), πιθανότατα τόπο προέλευσης της επιγραφής του Σπενσίθιου. Φαίνεται ότι οι εντόπιοι χαρακτες, ακολουθώντας «ακουστική» ορθογραφία, αντικαθιστούσαν ενίοτε το B με το F λόγω της παραπλήσιας προφοράς των δύο συμβόλων.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ – ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Bechtel, *HP* = F. Bechtel, *Die historischen Personennamen des Griechischen bis zur Kaiserzeit*, Halle, 1917 (ανατύπωση Hildesheim, 1982).

Bile 1988 = M. Bile, *Le dialecte crétois ancien*, Paris.

Bourguet 1927 = É. Bourguet, *Le dialecte laconien*, Paris.

Brixhe 1976 = Cl. Brixhe, *Le dialecte grec de Pamphylie. Documents et grammaire*, Paris.

Genevois 2012 = G. Genevois, *Cretica I*, *REG* 125, 693-713.

13. Βλ. αντίστοιχα *IG* IV, 212 (*LSAG*², σ. 132, *Corinth*, αρ. 26, πίν. 20) και για την Παμφυλιακή Brixhe 1976, 81-82, 174-175.

14. Βλ. *IG* VI, add. ultima p. XXIV, αρ. 1587, στ. 1. Bourguet 1927, 69. *LSAG*², σ. 198, αρ. 2a, πίν. 35.

15. Βλ. κυρίως Jeffery / Morpurgo-Davies 1970, 142-143. Bile 1988, 76, σημ. 14. *NOMIMA* I, 107.

16. Βλ. Genevois 2012, 693-704.

17. Βλ. Van Effenterre - Van Effenterre 1985, 157-188, πρβλ. *NOMIMA* I, αρ. 12, σ. 60-62 (προτιμούν την ανάγνωση *ἐ]φFωλᾶς* = αττ. *ἐξουλής*). Bile 1988, σ. 32, αρ. 12.

IC = M. Guarducci, *Inscriptiones Creticae*, 4 τόμοι, Roma, 1935 – 1950.

Jeffery/Morpurgo-Davies 1970 = L. H. Jeffery / A. Morpurgo-Davies, ΠΟΙΝΙΚΑΣΤΑΣ and ΠΟΙΝΙΚΑΖΕΝ: BM 1969. 4-2. 1, A new Archaic Inscription from Crete, *Kadmos* IX/2, 118-154.

Κριτζάς 2014 = X. Κριτζάς, Επιγραφή χαλκής μίτρας Μουσείου Ηρακλείου, *Κρητ. Χρον. ΛΔ΄* (Αφιέρωμα στον Στυλιανό Αλεξίου), 55-64.

LGNP = *A Lexicon of Greek Personal Names*, Oxford 1987 – (συνεχίζεται).

LSAG² = L. H. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece*, revised edition with Supplement by A.W. Johnston, Oxford 1990.

Λεμπέση 2002 = Αγγελική Λεμπέση, *Το ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάννου. III. Τα χάλκινα ανθρωπόμορφα ειδώλια*, Αθήνα.

Masson, OGS = O. Masson, *Onomastica Graeca Selecta*, 1-2, Paris 1990, III, Genève 2000.

NOMIMA I και II = H. Van Effenterre/Fr. Ruzé, *NOMIMA. Recueil d'Inscriptions politiques et juridiques de l'Archaisme grec*, τ. I, 1994, τ. II, 1995, Rome.

ΠΑΕ = *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*.

Perdrizet – Lefebvre 1919 = P. Perdrizet – G. Lefebvre, *Les graffites grecs du Memnoneion d'Abydos*, Nancy, Paris, Strasbourg.

Robert 1963 = L. Robert, *Noms indigènes dans l'Asie Mineure gréco-romaine*, Paris.

Sammelbuch = F. Preisigke, *Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten*, τ. 1, Strassburg, 1915.

Sayce 1888 = A. H. Sayce, Some Greek Graffiti from Abydos, *Proceedings of the Society of Biblical Archaeology*, 10, 377-388.

Van Effenterre - Van Effenterre 1985 = H. et M. Van Effenterre, Nouvelles lois archaïques de Lyttos, *BCH* 109, 157-188.

Εικ. 1. Η αναθηματική επιγραφή του Έπάνορος στη βάση χαλκού ειδωλίου κούρου (Μουσείο Ηρακλείου, αρ. ευρ. 4105).

Εικ. 2. Σχέδιο της επιγραφής του Έπάνορος.